

РОЗДІЛ I

Теоретичні аспекти географії

УДК: 911.3

Юрій Барський,
Василь Фесюк,
Геннадій Голуб

Науковий досвід суспільно-географічних досліджень «якості життя» та «життєдіяльності населення» як ключових категорій соціальної регіональної політики

Розкрито сутність категорій «якість життя населення» та «життєдіяльність населення» регіону як об'єктів суспільно-географічних досліджень. Визначено головні напрями соціальної регіональної політики в площині забезпечення якісного рівня процесів суспільного життя й діяльності населення. Схарактеризовано спосіб та рівень життя. Вивчено науковий досвід вітчизняних і західних фахівців у дослідженні якості життя та життєдіяльності населення. Проаналізовано методологічні основи й механізми багатомірного порівняльного аналізу якості життя та життєдіяльності населення. Розглянуто показники, що характеризують умови життя населення на конкретній території.

Ключові слова: життєдіяльність населення, якість життя населення, регіональна політика, суспільство, регіон.

Постановка наукової проблеми та її значення. Стратегія державної та регіональної політики, яка реалізується в межах Конституції України та національних програм розвитку регіонів, спрямована на послідовне покращення якісних характеристик життя населення: подолання безробіття, забезпечення достойних умов для життя людей, поліпшення демографічної ситуації, що є гарантією соціальної безпеки громадян і суспільства. У зв'язку з цим у будь-якому регіоні України громадяни повинні мати права та можливості на рівні умови життєдіяльності при всіх геополітичних, природних, демографічних, соціальних особливостях території. Підвищення матеріального добробуту і якості життя населення – одна з найважливіших цілей соціально-економічного розвитку нашої країни, досягнення якої прискорить перехід до якісно нового стану суспільства. Вирішення соціально-економічних питань пов'язано з підвищенням рівня та якості життя людей, зниженням соціальної напруги та негативних тенденцій у суспільстві. Планування загальнодержавних соціальних стандартів потребує комплексного підходу. Суттю цілісності суспільного розвитку регіонів є фізичне, інтелектуальне та моральне вдосконалення територіальних спільностей людей, їх якісне відтворення, гармонізація відносин між людиною й природним середовищем, забезпечення умов праці та відпочинку.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Теоретичні та методичні основи дослідження просторових соціально-економічних аспектів якості, рівня життя та діяльності населення розглянуто в низці праць вітчизняних учених: Г. В. Балабанова, Г. А. Гольца, А. Г. Гольцова, І. І. Гудзеляк, І. В. Гукалової, К. В. Мезенцева, Л. М. Немець, Я. Б. Олійника, М. Д. Пістуна, О. П. Садовника, О. Г. Топчієва, М. І. Фащевського, О. І. Шаблія, Л. Т. Шевчук й ін. Потрібно відзначити, що якість життя та життєдіяльність населення як суспільно-географічні категорії в наукових працях досліджували не надто часто й системно, адже всю увагу зосереджували на окремих соціальних аспектах життя та діяльності людини.

Мета статті – розкриття сутності категорій «якість життя населення» й «життєдіяльність населення» регіону як об'єктів суспільно-географічних досліджень, а також детальний аналіз досвіду

вітчизняних і західних фахівців у вивченні цих категорій. Поставлена мета визначила завдання статті та її структуру.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Форми прояву життєдіяльності населення включають широкий спектр безпосередньої й опосередкованої взаємодії суб'єктів між собою й різноманітними компонентами середовища проживання. Взаємозалежність соціальних процесів формується за допомогою різноманітних зв'язків у певному середовищі та охоплює різні сфери людського буття. Соціальна регіональна політика повинна спрямовуватися на розв'язання всіх проблем суспільного життя людей, ураховуючи специфіку кожного етапу розвитку суспільства в конкретному регіоні. Стабільність функціонування системи життєдіяльності держави значною мірою залежить від забезпечення збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, урахування ментальних, політичних, економічних, соціальних чинників господарської діяльності й культурних традицій їхнього населення. Дедалі більшого значення набуває комплексність досліджень територіальної організації життєдіяльності населення. Системи функціонування зв'язків і просторової організації процесів життєдіяльності населення спричиняють формування суспільно-територіальних систем різних типів. Комплексне дослідження соціальних процесів дасть можливість розглядати об'єкт вивчення у взаємозв'язку й взаємозумовленості, найповніше відображати особливості суспільного життя населення в просторі та часі. Пріоритетними напрямками досліджень є виявлення тенденцій і закономірностей розвитку територіальних спільностей людей, відстеження особливостей їхньої життєдіяльності в сукупності зв'язків і залежностей [10].

Вивчення взаємозумовленого функціонування процесів якості життя й діяльності населення в розрізі суспільно-територіальних спільностей виокремлено в пріоритетний напрям суспільно-географічних досліджень, яким є також територіальна організація суспільства, що виражається у формі ієрархічно структурованих територіальних соціально-економічних, суспільних систем різного таксономічного рівня, у яких синтезовано різні види життєдіяльності населення. Просторовий розвиток суспільства відбувається за допомогою формування різних його територіальних структур, у яких у тісному поєднанні реалізуються різноманітні процеси життєдіяльності населення. Серед основних форм просторових структур суспільства – поселення та їх системи різних типів. Аналіз процесів формування систем розселення, їх функціонально-структурна типологія, дослідження розвитку територіальних систем розселення, регіональних відмінностей необхідні в управлінні регіональним розвитком.

Суспільна діяльність виконується на рівні як окремої особи, так і соціальних і територіальних спільностей людей. Такі спільності займають відповідне місце в системі економічних відносин, відтворенні життя індивідів і їхніх соціальних якостей (фізичного, духовного, інтелектуального розвитку). Усе це визначає спосіб життя як сукупність проявів різних процесів життєдіяльності населення [10]. Поняттям «якість життя населення» й «життєдіяльність населення» приділено недостатньо уваги в науковій літературі, а серед учених відсутній одностайний підхід до цього питання. Водночас потрібно зазначити, що спроби обґрунтування цих понять у географії вже були й раніше. Уперше суть суспільно-географічних досліджень розкрито в працях Р. Кабо, який стверджує, що суспільно-культурна географія повинна розглядати «зумовлені трудовою діяльністю типи розселення людей, спосіб їхнього життя й соціально-культурні особливості в просторових відмінностях, а також складні поєднання всіх цих елементів, якими характеризується кожна окрема суспільно-територіальна група людей».

М. Фащевський [11] у своїх дослідженнях зазначає, що характерним для географії населення був розвиток теоретичних узагальнень із різноманітних питань географії людини та її діяльності в певному природному й соціально-економічному середовищі. Найбільшої популярності наприкінці XIX – на початку XX ст. набула французька школа «географії людини», основні ідеї якої викладено в роботах Поля Відаль де Ла Блаша, а також у напрямі наближення до проблематики географії населення виконано праці відомих французьких географів Ж. Боже-Гарньє й Ж. Шабо [2]. В них основну увагу приділено виявленню впливу географічного середовища на різні форми людської діяльності, взаємодію людини та природи. Набули розвитку й такі теорії, як географічний детермінізм, інвайроменталізм та географічний посибілізм, у яких розглянуто взаємодію природи й людини з певним перебільшенням впливу географічного середовища на суспільно-політичне життя людей. Початок XX ст. також характеризується виникненням наукового напрямку, що називається антропогеографією. Предметом вивчення стають зв'язки між людиною й природою в їх історичному розвитку. Хоч ідеї цього напрямку започатковано ще у

XVIII ст. французькими філософами, однак найбільший внесок у його розробку німецького географа Ф. Ратцеля.

Ідеї антропогеографії лягли в основу й української наукової думки початку XX ст. Це стосується, насамперед, ідей В. Кубійовича та С. Рудницького, які включали в предмет дослідження причинні зв'язки людини з усіма географічними явищами: поверхнею землі, атмосферою, рослинним і тваринним світом. У цей період вивчаються й демографічні та етнічні процеси окремих губерній, повітів, міст і сіл України науковцями з України, Росії та інших країн. Особливу увагу приділено розкриттю територіальних особливостей народжуваності, смертності, шлюбності, міграцій. Із середини XX ст. набула розвитку гуманістична географія, яка характеризує людину в усій складності її соціально-економічних відносин й екологічних стосунків. Предмет географії населення розширюється та охоплює просторові аспекти життєдіяльності територіальних спільностей людей в усій сукупності зв'язків і взаємозумовленостей. Причому предмет дослідження географії населення в різних країнах в один і той самий часовий період мав свої особливості, що пов'язано з актуальністю тієї чи іншої проблеми для певної країни [11].

Так, для англо-американської географії людини найбільш характерне вивчення конкретних соціальних явищ та поведінки людей (географія нерівності, географія добробуту, феміністична географія). Для географії Росії найбільш важливими напрямками були теоретичні й прикладні проблеми населення [8], міських агломерацій і міст, природний та механічний рух населення окремих країн світу й регіонів Росії, розробка різних карт населення тощо. У Франції набули розвитку дослідження географії міст та поведінки людей у певному географічному середовищі. Природний рух і просторову структуру населення вивчали в Польщі. Ці напрями досліджень доповнювались іншими, оскільки географія населення розглядає складність й унікальність життя людей у єдності та взаємозумовленості всіх процесів у просторі й часі.

У дослідженнях географії населення в другій половині XX ст. домінують теоретико-методологічні та прикладні питання, які стосувалися взаємозв'язку територіально-виробничих комплексів і систем розселення, теоретичних та методичних аспектів життєдіяльності населення, систематизації наукових напрямів із географії населення. Посилилися різні аспекти вивчення геодемографічної ситуації України, національного складу населення, питання його картографування населення, географії населення й населених пунктів, поселень і систем розселення. Вивчали питання міграції населення, географії трудових ресурсів, районного планування та містобудування [11]. У кінці XX ст. виокремилися нові напрями суспільних досліджень, які складають об'єкт вивчення соціальної географії. Соціальна географія, на думку Г. Балабанова, І. Горленка, М. Пістуна, вивчає складні територіальні проблеми розвитку суспільства в поєднанні їхніх соціальних (демографічних, медико-географічних, споживчих, політичних, етнокультурних), екологічних та економіко-географічних аспектів.

Л. Немець [9] підкреслює, що завдання соціальної географії в дослідженні соціального розвитку регіонів полягає в тому, щоб запропонувати моделі подолання негативних явищ у соціумі, на основі яких можна опрацювати дієздатні заходи нівелювання соціальної нерівності й зняття соціальної напруженості в суспільстві. На її думку, предмет дослідження може бути розширений за рахунок аналізу соціальних процесів у географічному просторі, зокрема вивчення менталітету соціуму як форми суспільної свідомості та вироблення стратегії, цілей, ідеології управління ноосферно орієнтованого інтегрального менталітету соціуму на основі врахування природно-географічних і регіонально-територіальних факторів.

У своїх працях Л. Шевчук [12] визначає об'єктом вивчення географії діяльності «людину, її поведінку в часі та просторі, тобто в природному й соціальному середовищі, а також, власне, природне та соціальне середовище й геопросторові форми систем об'єктів, що забезпечують економічну, рекреаційну та інші види діяльності населення. Предметом такого напрямку географічної науки мають стати територіальні особливості й функціонування об'єкта географії діяльності, а також територіальна організація життєдіяльності в умовах інтегрального суспільного часу, що накладаються на конкретні геопросторово-часові координати». Метою дослідження науковець визначає територіальні закономірності, особливості територіальної організації діяльності як комплексу явищ, процесів, об'єктів. Як соціогеографічна наука географія діяльності населення пов'язана також з усіма іншими соціогеографічними галузями знань. Особливо тісні зв'язки простежено між географією діяльності населення й географією культури, сакральною географією [12].

Щодо досліджень аспектів якості життя населення потрібно виокремити праці В. Юрківського [13], у яких він зазначає, що поняття «умови життя населення» охоплює всі аспекти існування людини, але перелік умов та їх групування неминує зазнають змін залежно від часу, місця й мети дослідження. Науковець запропонував усі умови життєдіяльності об'єднати в такі блоки: умови, що забезпечують існування та відтворення людини як живої істоти; умови виховання й навчання дітей; умови трудової діяльності; умови збереження здоров'я, утримання непрацездатних і пенсіонерів; умови відпочинку й самовдосконалення особистості; природні умови; соціальні умови. Показники, що характеризують умови життя населення на конкретній території, навіть якщо вони розраховані у відносній формі, самі по собі нічого не можуть дати, їх обов'язково потрібно зіставити з нормативами або середніми показниками більш широкої території. Слід урахувати, що нормативи не є однаковими для міської та сільської місцевостей і диференціюються всередині неоднорідних просторів.

До таких посередніх показників можна віднести коефіцієнти шлюбності та розлучуваності, народжуваності, смертності й природного приросту населення; питому вагу дітей, народжених неодруженими жінками, у загальній кількості народжених; смертність населення в працездатному віці від тєї чи іншої хвороби: смертність від убивств і самогубств; кількість абортів; захворюваність населення на окремі інфекційні хвороби, алкоголізм і наркоманію, злочинні утворення; статистика злочинності. Багато рис способу, рівня та якості життя населення на цій території, тим більше на невеликій, обумовлені не місцевими, а зовнішніми факторами. Один і той самий суспільний лад існує на території всієї країни, один і той самий рівень розвитку продуктивних сил характерний для великих регіонів. Однак це зовсім не означає, що умови життя населення повсюдно однакові. Відмінності є, і вони суттєві. Частина їх зумовлена загальними причинами, частина – ізольованими, місцевими. Загалом аналіз життя населення конкретної території передбачає розгляд широкого кола питань. У галузевому плані це численні блоки окремих умов та їх прямих й посередніх показників, у просторовому відношенні – різноманітні територіальні утворення та варіації їх географічного положення [13].

Питання життєдіяльності населення, зокрема способу і якості життя, піднімає І. Гудзеляк [5], розглядаючи його в системі категорій та понять географії способу життя. Цей науковий напрям стосується вивчення геопросторової диференціації людської діяльності в її індивідуальних проявах і тісних зв'язках із географічним середовищем. У межах географії способу життя досліджують різноманітні питання: побуту населення, умов праці, рівня доходів, сповідування релігії тощо. Цей дослідник указує, що на підставі класифікації людських потреб структуру способу життя формують такі елементи: «спосіб отримання засобів до існування; спосіб організації побуту, що охоплює діяльність людини для забезпечення себе і своєї родини житлом, їжею, одягом, лікуванням, освітою; спосіб організації духовного потенціалу; спосіб організації відпочинку». Для визначення якості життя науковець пропонує проаналізувати чотири групи показників (екістичні, економічні, соціальні та культурно-цивілізаційні), зіставивши їх із нормативними критеріями [5].

А. Гольцов [3; 4] визначає під поняттям «умови життя людей» детермінанти рівня життя, а також природне й створене людиною середовище життєдіяльності індивіда, сім'ї, соціальної групи, територіальної спільності та сукупність зовнішніх факторів, які впливають на якісні характеристики життя людини. На його переконання, для характеристики умов життя населення будь-якого регіону потрібно охопити такі групи показників: природні умови; екологічні умови; умови праці й господарювання; умови споживання; умови обслуговування; житлові умови; поселенські умови; умови розселення. Учений вважає, що ці групи показників у сукупності достатньо повно відображають умови життєдіяльності населення в регіоні. При цьому А. Гольцов абстрагувався від показників суспільно-політичних умов життя населення у зв'язку з їх невизначеністю, швидкоплинністю у наш час. Результати подібного дослідження можуть стати в нагоді для проведення збалансованої регіональної політики, під час розробки стратегічних напрямів якої потрібно мати дані не лише про умови життя населення регіону в цілому, а й про їх стан у кожному регіоні більш низького рангу й сільському населеному пункті, для того щоб управлінські рішення в інвестиційній, соціальній, природоохоронній та інших сферах якнайбільш відповідали інтересам конкретних територіальних спільнот населення [4].

У межах свого дослідження І. Гукалова розробила методологічні основи й механізм багатомірного порівняльного аналізу якості життя населення. Потрібно зазначити, що враховано не всі аспекти її формування: у дослідженні не розглядали природні, етнічні, політичні фактори життєдіяльності населення. І. Гукалова [6; 7] розділяє поняття «життєдіяльність населення» та «якість життя населення»,

ззначаючи, що за допомогою категорії «якість життя населення» аналізують істотні обставини життя певної територіальної спільності людей, тобто фактично це характеристика дієздатності соціуму в конкретних суспільно-географічних, економічних і політичних умовах. На її думку, якість життя населення перебуває на вищій сходинці ієрархії відносно поняття життєдіяльності населення, але без нього ця категорія не може існувати. «Дві основні складові – населення та умови його життєдіяльності – у сполученні зі способом життя формують рівень життя населення, а в сполученні з конкретними суспільно-географічними характеристиками освоєння території формують якість життя. Іншими словами, якість життя населення виступає, як синтез соціальних, економічних, екологічних та інших ознак середовища життєдіяльності, а також відповідних медико-демографічних, освітньо-професійних, культурних характеристик соціуму, що дозволяють тому чи іншому регіону відігравати свою роль в соціально-економічному розвитку країни у певний часовий період» [7]. Поділ життя на певні сфери, – відзначає І. Гукалова, – «це абстракція, життєдіяльність населення детермінована одночасно всіма аспектами життя. Питання в тім, як саме населення „проживає” своє життя, яким чином задовольняються його вітальні, соціальні і духовні потреби і інтереси, через які умови праці, її оплати, рівні і структуру споживання, організацію побуту, природно-екологічні, соціально-економічні умови проживання. Все це дозволяє зробити висновок, що як життя, так і його якість є принципово різними за територіальних, соціальних, економічних умов» [7].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Аналіз досвіду наукових досліджень засвідчив, що в суспільній географії вчені досить різнопланово підійшли до визначення якості життя та життєдіяльності населення. Однак, зважаючи на соціальну спрямованість наукових досліджень, категорії «життєдіяльність населення» та «якість життя населення» пропонуємо розглядати в комплексі взаємодії суспільства з навколишнім соціальним, економічним, політичним, природним середовищем, на певній території, яка, у результаті, сформує основні напрями регіональної соціальної політики в площині зростання добробуту та якості життя населення. У подальшому для дослідження сучасних перетворень у системі якості життя й діяльності населення регіону науковий інтерес акцентуватимемо на низці сфер та видів діяльності людини, котрі мають на меті забезпечення громадян рівними можливостями для реалізації свого економічного, суспільного, творчого потенціалу. Тому на сьогодні постала потреба в дослідженнях, адаптованих до сучасних політичних та економічних перетворень в Україні, а також до умов і реалій життя населення регіонів.

Джерела та література

1. Алехин А. Б. Экономическая теория жизнедеятельности человека: основные понятия и гипотезы / А. Б. Алехин. – Одесса : 1993. – 46 с.
2. Боже-Гарнье Ж. Очерки по географии городов / Ж. Боже-Гарнье, Ж. Шабо. – М. : Прогресс, 1967. – 424 с.
3. Гольцов А. Г. Умови життя сільського населення: суспільно-географічна оцінка територіальних відмін (на прикладі Сумської області) : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 / А. Г. Гольцов ; НАН України ; Ін-т геогр. – К., 1995. – 20 с.
4. Гольцов А. Г. Географічне дослідження умов життя / А. Г. Гольцов // Економічна та соціальна географія. – К. : Київський держ. ун-т ім. Тараса Шевченка, 1992. – № 44. – С. 42–45.
5. Гудзеляк І. І. Географія населення : навч. посіб. / І. Гудзеляк ; наук. ред. О. І. Шаблій ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів : ЛНУ, 2008. – 232 с.
6. Гукалова І. В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація : монографія / І. В. Гукалова ; Ін-т географії НАН України. – К. : [б. в.], 2009. – 347 с.
7. Гукалова І. В. Якість життя населення: методологія аналізу та її застосування в дослідженні розвитку регіонів України / І. В. Гукалова // Укр. геогр. журн. – К. : Ін-т географії НАН України, 2008. – № 1. – С. 48–54.
8. Лейкина К. С. География образа жизни как особое направление экономико-географического страноведения / К. С. Лейкина, В. В. Покшишевский // Изв. АН СССР. – Серия географическая. – 1978. – № 2. – С. 136–150.
9. Немець Л. М. Про завдання соціальної географії в дослідженні соціального розвитку регіонів України / Л. М. Немець // Укр. геогр. журн. – К. : Ін-т географії НАН України, 2004. – № 2. – С. 8–12.
10. Трансформація структури господарства України : регіональний аспект / Ін-т Схід-Захід ; Ін-т географії НАН України; за ред. : Г. В. Балабанова, В. П. Нагірної, О. М. Нижник. – К. : Міленіум, 2003. – 404 с.

11. Фашевський М. І. Методологічні аспекти дослідження географії населення / М. І. Фашевський // Укр. геогр. журн. / Ін-т географії НАН України. – К., 2004. – № 3. – С. 58–62.
12. Шевчук Л. Т. Соціальна географія : навч. посіб. / Л. Т. Шевчук. – К. : Знання, 2007. – 349 с.
13. Юрківський В. М. Аналіз умов життя населення конкретної території / В. М. Юрківський // Економічна та соціальна географія – К. : Київський держ. ун-т ім. Тараса Шевченка, 1992. – № 44. – С. 32–35.

Барский Юрий, Фесюк Василий, Голуб Геннадий. Научный опыт общественно-географических исследований «качества жизни» и «жизнедеятельности населения» как ключевых категорий социальной региональной политики. Раскрыта сущность категорий «качество жизни населения» и «жизнедеятельность населения» региона как объектов общественно-географических исследований. Определены главные направления социальной региональной политики в плоскости обеспечения качественного уровня процессов общественной жизни и деятельности населения. Охарактеризованы способ и уровень жизни. Изучен научный опыт отечественных и западных специалистов в исследовании качества жизни и жизнедеятельности населения. Проанализированы методологические основы и механизмы многомерного сравнительного анализа качества жизни населения и его жизнедеятельности. Рассмотрены показатели, характеризующие условия жизни населения на конкретной территории.

Ключевые слова: жизнедеятельность населения, качество жизни населения, региональная политика, общество, регион.

Barsky Yuriy, Fesyuk Vasil, Golub Gennady. Scientific Experience of Socio-Geographical Research of Population Life Quality and Vital Functions as Key Categories of Social Regional Policy. The essence of categories regional «quality of life» and «vital functions» as objects of social and geographical research are studied. The basic directions of social regional policy in order to ensure quality level of social life process and vital functions of the population are revealed. Method and standard of living are studied. Scientific experience of local and western experts in the research of quality of life and vital functions of the population are observed. Methodological framework and mechanisms of multidimensional comparative analysis and quality of life and vital functions of the population are analyzed. Indicators describing the living conditions in a particular area are studied.

Key words: vital functions of people, quality of life, regional policy, society, region.

Стаття надійшла до редколегії
29.12.2015 р.

УДК 913:910.1: 303.094.7

**Viktor Patiychuk,
Andriy Savanjuk**

The Specifics of Modeling Methods Using in Country Studies Researches

The main aspects of theoretical approaches to modeling and models usage in country-studies researches are revealed. Features of modeling methods use in modern country-studies research are studied. The main functions and tasks of modeling of country-studies objects are analyzed. Classification of models for various qualities is generalized and the possibility of their use for description and research of various country-studies processes and phenomena are proposed. The specificity of modeling techniques use in country-studies is investigated. Main problems and shortcomings of spatial processes and phenomena modeling based on existence of standard models in country-studies research are analyzed. Main perspectives of modeling development in the study of spatial phenomena and dynamics of regional processes are revealed.

Key words: modeling, model, methods of research, country-studies research, country-studies model.

Formulation of Scientific Problem and its Importance. At the present stage of development of the country studies paradigm a variety of methods and techniques of research are often used, among which mathematical statistics take a prominent place, as an interdisciplinary method. They are used to express the qualitative properties of investigated country studies sites and the dynamics of their development in the quality sign and in general to determine the state of country studies situation on a particular territory. One of the most